

הסוגיא העשרים ושמונה – 'שם ומלכות' (מ ע"ב)

1. גופא, אמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם – אינה ברכה. א. מחלוקת רב ורבי יוחנן
2. ורבי יוחנן אמר: כל ברכה שאין בה מלכות – אינה ברכה.
3. אמר אביי: כוותיה דרב מסתברא, דתנן: לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי, לא שכחתי מלברכך ומלהזכיר שמך עליו, ולא קתני: מלהזכיר שמך ומלכותך עליו > כך או כיוצא בזה ברוב העדים. בדפוס: 'דתניא: לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי. לא עברתי – מלברכך, ולא שכחתי מלהזכיר שמך עליו, ואילו מלכות לא קתני. ורבי יוחנן – תני ולא שכחתי מלהזכיר שמך ומלכותך עליו', וכיוצא בזה בכ"י אוקספורד <.
- ב. סיוע לעמדת רב ממשנה מעשר שני ה יא

מסורת התלמוד

[1] אמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם – אינה ברכה. בבלי ברכות יב ע"א; מ ע"ב לעיל (סוגיא כז, "מטבע", פיסקא [5]); מדרש תהלים טז ח. [2] כל ברכה שאין בה מלכות – אינה ברכה. בבלי ברכות יב ע"א; מט ע"א; ירושלמי ברכות ט א, יב ע"ד; מדרש תהלים טז ח. [3] לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי. דברים כו יג. לא שכחתי מלברכך ומלהזכיר שמך עליו. משנה מעשר שני ה יא; ספרי דברים שג.

רש"י

מלברכך ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להפריש תרומה ומעשר.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

לפי הכללים שקבע אברהם וייס,¹ המונח "גופא", בניגוד ל"אמר מר", משמש כשהמובאה השנייה של ברייתא או מימרא הייתה ממוקמת בתלמוד המתגבש לפני המובאה הראשונה, ובעל הגמרא של הסוגיא הראשונה מבין השתיים מצטט מסוגיא קיימת הממוקמת בהמשך הפרק. סוגיא זו פותחת במילה "גופא", ולפיכך עלינו להניח שהיא הייתה במקום לפני שבעל הגמרא בסוגיא הקודמת הקשה ממימרת רב על פסק ההלכה של רב לבנימין רעיא. אך אין טעם למיקום הסוגיא כאן דווקא, אלא אם כן נניח שהיא קשורה לתחילת הסוגיא הקודמת, ובה מחלוקות תנאים ואמוראים בעניין הצורך בשמירה על מטבע שקבעו חכמים בברכות. נראה, אפוא, שמחלוקת זו הובאה במקור לאחר פיסקאות [1-4] בסוגיא הקודמת, הסוגיא הקדומה ששימשה השראה לסוגיא המקבילה בירושלמי, כדלהלן:

< סוגיא כז, "מטבע", פיסקאות [1-4] >

1. אתמר: רב הונא אמר: חוץ מן הפת ומן היין; ורבי יוחנן אמר: אפילו פת ויין.
2. נימא כתנאי: ראה פת ואמר כמה נאה פת זו ברוך המקום שבראה – יצא. ראה תאנה ואמר: כמה נאה תאנה זו ברוך המקום שבראה – יצא, דברי רבי מאיר; רבי יוסי אומר: כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות – לא יצא ידי חובתו. נימא, רב הונא דאמר כרבי יוסי, ורבי יוחנן דאמר כרבי מאיר!
3. אמר לך רב הונא: אנא דאמרי אפילו לרבי מאיר; עד כאן לא קאמר רבי מאיר התם – אלא היכא דקא מדכר שמיה דפת, אבל היכא דלא קא מדכר שמיה דפת – אפילו רבי מאיר מודה. ורבי יוחנן אמר לך: אנא דאמרי אפילו לרבי יוסי, עד כאן לא קאמר רבי יוסי התם – אלא משום דקאמר ברכה דלא תקינו רבנן, אבל אמר שהכל נהיה בדברו דתקינו רבנן – אפילו רבי יוסי מודה.
4. בנימין רעיא כרך ריפתא ואמר: בריך מריה דהאי פיתא. אמר רב: יצא.

< הסוגיא שלנו >

1. אמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם – אינה ברכה.
2. ורבי יוחנן אמר: כל ברכה שאין בה מלכות – אינה ברכה.
3. אמר אביי: כוותיה דרב מסתברא, דתנן: לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי, לא שכחתי מלברכך ומלהזכיר שמך עליו, ולא קתני: מלהזכיר שמך ומלכותך עליו.

כפי שהצענו לעיל,² נראה שבסוגיא קדומה זו נתפסה עמדת רב כעקבית: המילה "מר[א]" בביטוי "מריה דהאי פיתא" היא כינוי ארמי לקב"ה, ולכן ברכתו של בנימין רעיא נחשבת ברכה אליבא דרב, המחייב הזכרת השם בלבד בברכה [1]. אך רבי יוחנן מחייב גם הזכרת מלכות ה' בברכה [2], ולכן הוא היה פוסל ברכה זו. אביי מוכיח מן הדרשה לדברים כו יג המובאת במשנה מעשר שני ה' יא שלפיה יש לברך ולהזכיר שם ה' על המעשרות, שברכה מינימלית כוללת את המילה "ברוך", הזכרת השם, והזכרת הדבר שעליו מברכים את ה', כגון "ברוך ה' אשר קדשנו במצותיו וצונו על המעשרות". מרכיב המלכות לא הוזכר בדרשה זו לדברים כו יג, ולכן אינו גורם מרכזי בברכה [3].

1 א' וייס, לקורות התהוות הבבלי: גופא ואמר מר (לעיל, סוגיא ג הערה 21). בעמ' 45 מונה וייס את הסוגיא שלנו בין סוגיות "גופא לפני מימרא" שבהן "בסוגיא הקודמת מובא רק חלק ממימרא ובגופא מביאים אותה כבר בשלמותה ועל[ל] ינדה נמצאת סוגיא או הערה". בהערה 3 שם הוא מציין שדברי רבי יוחנן אף הם חלק מן המימרא, ובהערה 1 שם הוא מציין שבמקרה שלנו המימרא צוטטה חלקית בסוגיא הראשונה מן הסוגיא השנייה "כדי לבסס... קושיא".

2 ראו לעיל, הדיון בסוגיא כז, "מטבע", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המעשה בבנימין רעיא בבבלי והדיון בו".

ברבות הימים ראה בעל גמרא שני שעסק בסוגיא הקדומה סתירה בדברי רב, שכן "מריה דהאי פיתא" הוא לא בהכרח כינוי לקב"ה, והביטוי ניתן בנקל להתפרש גם במונח האדם שהפת בבעלותו. לכן הוא הקשה מדרב על רב, והגיה בנוסח הברכה של בנימין רעיא על ידי הוספת המילה "רחמנא". בשלב זה נוספה המילה "גופא" לראש הסוגיא שלנו כדי לציין שהמובאה השנייה של מימרת רב קדמה לראשונה, מה שהפך אותה לסוגיא עצמאית.

עיוני פירוש

[2-1] **גופא, אמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם – אינה ברכה. ורבי יוחנן אמר: כל ברכה שאין בה מלכות – אינה ברכה.**

בירושלמי ברכות ט א, יב ע"ד, מיוחסת דווקא העמדה המחייבת הזכרת מלכות לרב:

רבי זעירא ורבי יהודה בשם רב: כל ברכה שאין עמה מלכות אינה ברכה. אמר רבי תנחומא: אנא אמ' טעמא, ארוממך אלהי המלך.
רב אמר צריך לומר אתה, ושמואל אמר אינו צריך לומר אתה.

רב נחשון גאון ורב נטרונאי גאון גורסים אף בסוגיית הבבלי חילוף שיטות רב ורבי יוחנן: "א' רב כל ברכה שאין בה מלכות אינה ברכה, ור' יוחנן א' כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה".³ ואף על פי כן, לפי רב נטרונאי גאון אביי מביא סיוע לרב ממשנה מעשר שני ה יא. הא כיצד?

ירחמיאל ברודי מציע שלפי לשון זה הסיוע הוא מכך ש"לברכך" ו"להזכיר שמך" הם שני מושגים שונים, מה שמוכיח שברכה אינה כוללת בהכרח שם, אך ייתכן שהיא כוללת מלכות. לדעת ברודי חילוף השיטות לא זו בלבד שתואם את המקבילה בירושלמי ברכות ט א, יב ע"ד, אלא שהוא תואם גם את פסק ההלכה של רב לבנימין רעיא בסוגיא הקודמת, שכן לדעתו "מריה דהאי פיתא" הוא לשון מלכות, ואין צורך להוסיף "רחמנא", כדעת בעל הגמרא המאוחר שם אליבא דרב, ואף לא "רחמנא מלכא דעלמא". "מריה דהאי פיתא" הוא כינוי בעלות או אדנות, דהיינו מלכות.⁴

שתי ההצעות – הפרשנות המחודשת לדברי אביי והפרשנות לכינוי "מריה דהאי פיתא" בברכת בנימין רעיא – מבריקות. ואף על פי כן, לגבי הברכה של בנימין רעיא ספק אם ניתן לראות בכינוי מרות או בעלות "מלכות" ממש, מה גם שלפי זה שם ה' כפי שהוא מבוטא, אדני, שהוא המקביל העברי הקרוב ביותר ל"מרי", צריך להספיק אף הוא לצורך מלכות, ושם ומלכות היינו הך, ולכן מסתבר שרב ראה ב"מרא" תחליף לשם ה', כהצעתנו לעיל.⁵ נראה שאם נייחס את החיוב להזכיר מלכות לרב, דבריו סותרים את פסק ההלכה שלו לבנימין רעיא.⁶ אך גם ייחוס המימרא בעניין מלכות לרבי יוחנן, כגירסת הספרים בסוגיא שלנו, אינו נטול קושי. בבבלי ברכות מט ע"א נאמר:

3 לתשובת רב נחשון ראו ב"מ לוי, אוצר הגאונים – התשובות (לעיל, סוגיא ב הערה 54), ברכות, עמ' 129, סימן שני; לתשובת רב נטרונאי גאון ראו שם, עמ' 136, סימן שסט; י' ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון (לעיל, סוגיא ט הערה 18), כרך א, עמ' 108, סימן ט. וראו א' וייס, הערות לסוגיות הש"ס בבלי וירושלמי (לעיל, סוגיא א הערה 39), עמ' 97-98, שהגדיר את נוסח הספרים ונוסח הגאונים "שני לשונות".

4 ברודי (לעיל, הערה 3), עמ' 107-108 הערה 8. להצעה אחרת בעניין מוצא גירסת הגאונים ראו להלן, סוף עיוני הפירוש לפיסקא [3].

5 ראו הדיון בסוגיא הקודמת, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המעשה בבנימין רעיא בבבלי והדיון בו".
6 ועל כל פנים, גם אליבא דברודי דברי רב לבנימין רעיא כפי שהם מובאים בירושלמי סותרים את עמדתו בעניין מלכות כפי שהיא באה לידי ביטוי בירושלמי; ברכת הפרטי בירושלמי היא "ברך דברא הדין פסא", ודאי שאין לראות ב"דברא" לשון מלכות.

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: הטוב והמטיב צריכה מלכות. מאי קא משמע לן? כל ברכה שאין בה מלכות לא שמה ברכה. והא אמרה רבי יוחנן חדא זימנא! אמר רבי זירא: לומר שצריכה שתי מלכויות, חדא דידה, וחדא דבונה ירושלים. אי הכי, נבעי תלת – חדא דידה, וחדא דבונה ירושלים וחדא דברכת הארץ! אלא, ברכת הארץ מאי טעמא לא? משום דהוויא לה ברכה הסמוכה לחברתה, בונה ירושלים נמי לא תבעי דהוויא לה ברכה הסמוכה לחברתה! הוא הדין דאפילו בונה ירושלים נמי לא בעיא, אלא אידי דאמר מלכות בית דוד – לאו אורח ארעא דלא אמר מלכות שמים. רב פפא אמר, הכי קאמר: צריכה שתי מלכויות לבר מדידה.

מן המימרא שבראש הסוגיא שם, "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: הטוב והמטיב צריכה מלכות", משתמע ששאר הברכות אינן צריכות מלכות. בעל הגמרא שם הקשה מדרבי יוחנן אדרבי יוחנן, ותירצו אמוראים שרבי יוחנן התכוון למלכות נוספת או למלכויות נוספות, מלבד המלכות המוזכרת בכל ברכה. מצד אחד ברור שאין זו פשוטה של המימרא, אך מצד שני ברור שכבר בימי האמוראים בבבל ייחסו את הדרישה למלכות בכל הברכות לרבי יוחנן דווקא, כגירסת הספרים בסוגיא שלנו, ולא כגירסת הגאונים.⁷

ולא זו בלבד אלא שעצם ההנחה שברכה ללא מלכות אינה ברכה מעוררת כמה וכמה קשיים, בין אם נייחס את ההלכה הזאת לרב כבירושלמי ובנוסח הגאונים בסוגיית הבבלי, בין אם נייחס אותה לרבי יוחנן כמו בנוסח שלנו בבבלי, שכן בחתימה של ברכה ארוכה אין מלכות. אמנם אם היא פותחת ב"ברוך" יש בפתחתה מלכות, אך רוב ברכות קריאת שמע, ברכות העמידה וברכות ברכת המזון אינן פותחות ב"ברוך" משום שהן ברכות הסמוכות לחברתן. לפי פשוטם של דברי רבי יוחנן בבבלי ורב בירושלמי ברכה הסמוכה לחברתה "אינה ברכה", ואכן, כפי שנראה להלן בסמוך, בקשר לברכת המזון קבע רב פפא בברכות מט ע"א שיש להשלים "מלכויות" בברכות הסמוכות כמספר הברכות החסרות מלכות. אך גם רב פפא לא הציע לעשות כן בברכות העמידה.

על סמך הקושיות הללו נראה שלא רב ולא רבי יוחנן הצריכו מלכות בכל ברכה וברכה. ואדרבה: תנאים ואמוראים העלו בקשר לברכות ספציפיות את הדרישה להזכיר בהן מלכות. רבי יהודה הנשיא מחייב הזכרת מלכות בברכת "אמת ויציב" דווקא (תוספתא ברכות ב א; ירושלמי ברכות א ו, ג ע"ד), ורבי יוחנן ואמוראים אחרים סבורים ש"הטוב והמטיב" בברכת המזון "צריכה מלכות" (בבלי ברכות מט ע"א). מכאן שבימי התנאים וראשוני האמוראים לא נהגו להזכיר מלכות בכל ברכה וברכה.

נראה שרק לאחר ימי רב ורבי יוחנן הרחיבו את הדרישה להזכיר מלכות והנהיגו מלכות בכל ברכה הפותחת ב"ברוך". מסתבר שיש לייחס את הדרישה הזאת לרבי זירא או לרב יהודה או לשניהם. בסוגיא בבבלי מט ע"א במתכונתה הנוכחית מוסבים דברי רבי זירא, "לומר שצריכה שתי מלכויות, חדא דידה וחדא דבונה ירושלים", על קושיית בעל הגמרא המכיר כבר את מימרת רבי יוחנן שבסוגיא שלנו ושואל לגבי החידוש שבדברי רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בעניין מלכות בבונה ירושלים. ברם, נראה שבמקורם היו דברי רבי זירא מוסבים הישר על דברי רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן, ורבי זירא היה זה שסבר שהזכרת מלכות היא חובה בכל ברכה, ולכן פירש את דברי רבי יוחנן כתוספת מלכות, מה שגרם לקשיים שבשקלא וטריא בהמשך הסוגיא ואילץ את רב פפא להמיר מלכות אחת שבמימרת רבי יוחנן ב"שתי מלכויות לבר מדידה".

אף בירושלמי ברכות ט א, יב ע"ד, מובאת מימרת רב המצריכה מלכות בכל ברכה על ידי תלמידיו רבי זעירא ורב יהודה. אפשר שגם שם הכוונה היא שרב הצריך מלכות בברכה מסוימת, ורבי זעירא ורב יהודה הרחיבו את הדרישה לעבר כל הברכות כולן. והנה, סוגיית הירושלמי שם מובאת בהקשר מאוד ספציפי ומפתיע. הירושלמי אינו מזכיר את הדרישה להזכרת מלכות (פרט לברייתא בעניין הזכרת מלכות בברכת "אמת ויציב") בשמונת הפרקים הראשונים של מסכת

7 ברודי (לעיל, הערה 3), עמ' 107-108 הערה 8. מציע שאולי רבי יוחנן הצריך גם שם וגם מלכות, וזה הבסיס לסוגיות המוחלפות לפי גירסת הגאונים.

ברכות, העוסקים בברכות קריאת שמע, תפילה, ברכות הנהנין וברכת המזון. דרישה זו מוזכרת לראשונה בפרק על ברכות הראייה, וגם שם לא בתחילת הפרק אלא לאחר הזכרת סדרה של ברכות ראייה הנאמרות בבבל, שמקצתן אינן מצטיירות כברכות במטבע שתיקנו חכמים אלא כקריאות ברכה חצי-ספונטניות, בסגנון "ברוך ה'" או "ברוך מחיה המתים" שבפי העם. וזה לשון הסוגיא שם כולה:

הרואה בבל צריך לברך חמש ברכות. ראה פרת אומר: ברוך עושה בראשית. ראה מרקוליס אומר: ברוך ארך אפים. ראה ביתו של נבוכד נצר אומר: ברוך שהחריב ביתו של אותו רשע. ראה מקו' כבשן האש וגוב אריות אומר: ברוך שעשה ניסים לאבותינו במקום הזה. ראה מקום שנוטלין ממנו עפר אומר ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים. ראה בבל אומר: וטאטאיה במטאטא השמד.

רבי זעירא ורבי יהודה בשם רב: כל ברכה שאין עמה מלכות אינה ברכה. אמר רבי תנחומא: אנא אמ' טעמא ארוממך אלהי המלך

רב אמר צריך לומר אתה, ושמאל אמר אינו צריך לומר אתה.

הרושם הוא שהברכות "ברוך ארך אפים", "ברוך שהחריב ביתו של אותו רשע" ו"ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים" אינן ברכות תקניות בשם ומלכות.⁸ הרושם הזה מתחזק כשמסתכלים במימרות רב המנונא במקבילה בבבלי ברכות נז ע"ב – נח ע"א, שעליה מבוססת כנראה הסוגיא בירושלמי:

דרש רב המנונא: הרואה בבל הרשעה צריך לברך חמש ברכות; ראה בבל אומר ברוך שהחריב בבל הרשעה; ראה ביתו של נבוכדנצר אומר: ברוך שהחריב ביתו של נבוכדנצר הרשע; ראה גוב של אריות או כבשן האש אומר: ברוך שעשה ניסים לאבותינו במקום הזה; ראה מרקוליס אומר: ברוך שנתן ארך אפים לעוברי רצונו. ראה מקום שנוטלין ממנו עפר אומר: ברוך אומר ועושה גוזר ומקיים...

ואמר רב המנונא: הרואה אוכלוסי ישראל, אומר: ברוך חכם הרזים. אוכלוסי נכרים אומר: בושה אמכם וגו'.

והנה ברכה אחרונה זו של רב המנונא, לרואה אוכלוסי נכרים, אינה אלא פסוק, ירמיהו נ יב, ופשוט שאין בה לא "ברוך", לא שם ולא מלכות. ונראה שהוא הדין למקצת הברכות הנאמרות על ראיית בבל. אפשר שרב דרש שדווקא ברכות אלו תכלולנה מלכות – וכל שכן אזכרת השם – הן כדי לשוות להן אופי של ברכה ממש והן משום שעניינן, מלכות בבל, מחייב הזכרת מלכותו של ה', כדי שלא יראו בברכות אלו שבח לפרסים שכבשו את בבל. אך אין זה אומר שכל ברכה צריכה מלכות. לפי רב "כל ברכה" – מברכות אלו של רב המנונא – "שאינן עמה מלכות אינה ברכה". רב יהודה ורבי זירא, תלמידי רב, הרחיבו את ההלכה הזאת – וההלכה של רבי יוחנן בעניין מלכות בברכת "הטוב והמטיב" המובאת בבבלי ברכות מט ע"א – והסבו אותן על כל הברכות. בעקבות זאת אף דרשו אמוראי בבל להשלים "מלכויות" החסרות בברכות הסמוכות לחברותיהן, לפחות בחלק מן המקרים.

ייחוס הדרישה להזכרת מלכות בכל ברכה לרבי זעירא ורב יהודה דווקא, ולא לרב, נשתמרה בירושלמי דפוס קושטא, הגורס: "ר' זעירא ור' יהודה כל ברכ' שאין עמה שם ומלכות אינה ברכה", ללא "בשם רב", וכך מצטט הרא"ש את הירושלמי בהלכותיו, ללא "בשם רב".⁹ ואף במדרש תהלים טז ח נשתמרה מסורת עצמאית¹⁰ שלפיה מיוחסת הלכה זו לרבי זעירא ורב יהודה:

8 וכל שכן "וטאטאיה במטאטא השמד", שאינו אלא פסוק, ישעיהו יד כג, אלא שזו אינה מחמש הברכות.

9 רא"ש, ברכות נד ע"א, סימן א.

10 על מסורות קדומות שנשתמרו במדרש תהילים ראו מ' בנוביץ, תלמוד האיגוד: מאימתי קורין את שמע (לעיל, סוגיא א הערה 5), עמ' 309, 440. וראו גם לעיל, הדיון בסוגיא יח, "מוציא", עיוני הפירוש לפסקא [1].

שויתי ה' לנגדי תמיד. אמר רב צריך אדם לומר בשעה שמברך ברוך אתה ה', וכל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה, שנאמר שויתי ה' לנגדי תמיד (תהלים טז ח), ר' זעירא ור' יהודה תרווייהון אמרי כל ברכה שאין בה מלכות שמים אינה ברכה, שנאמר ארוממך אלוהי המלך (תהלים קמה א). אמר ר' ברכיה [ה]דרא דאת אמר כגון ברכת הפירות וברכת המצות, אבל בצלותיה כיון שהזכיר שם שמים יצא ידי חובתו.

מסורת זו שונה הן מן הירושלמי הן מן הבללי, והיא מציגה התפתחות כרונולוגית. רב הקפיד על הניסוח "ברוך אתה ה'", דהיינו "אתה" כפי שנאמר בירושלמי ברכות ט א, יב ע"ד, וגם אזכרת השם, כפי שמובא בשמו בסוגיא שלנו. תלמידיו הם שהוסיפו דרישה למלכות בכל ברכה וברכה. אך במקום המאמצים שבבללי ברכות מט ע"א להתאים דרישה זו לברכות הסמוכות לחברותיהן, רבי ברכיה מסייג את הדברים וקובע שהאמוראים לא התייחסו כלל לברכות סמוכות לחברותיהן כגון אלו שבתפילה אלא לברכות קצרות בלבד.

[3] **אמר אביו: כוונתיה דרב מסתברא, דתנן: לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי, לא שכחתי מלברכך ומלהזכיר שמך עליו, ולא קתני: מלהזכיר שמך ומלכותך עליו.**

סיום הסוגיא נשתמר בגירסא שונה במקצת בכל עד. נביא כאן את מלוא התייעוד בכתבי היד ובדפוסים:

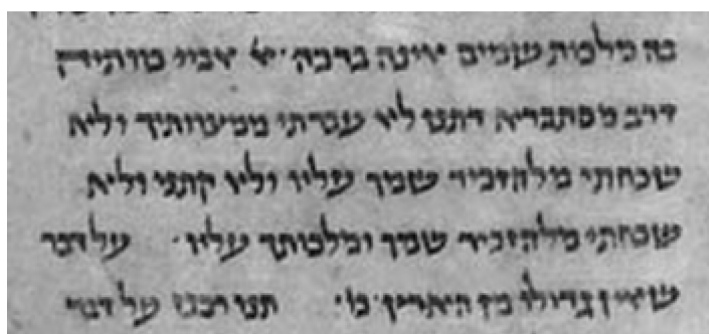
כ"י פריז	כ"י פירנצה	כ"י מינכן	כ"י אוקספורד	דפוס שונצינו	דפוס וילנה
אמ' אביו	א' אביו	אמ' אביו	אמ' אביו	אמ' אביו	אמ' אביו
כוונתיה דרב	כוונתיה דרב	כוונתיה דרב	כוונתיה דרב	כוונתיה דרב	כוונתיה דרב
מיסתברא	מסתברא	מסתברא	מסתברא	מסתבר'	מסתבר'
דתנן לא	דתנן לא	דתנן לא	דתנא לא	דתני' לא	דתניא: לא
עברתי	עברתי	עברתי	עברתי	עברתי	עברתי
ממצותיך	ממצותיך	ממצותיך	ממצותיך	ממצותי'	ממצותיך
ולא שכחתי	ולא שכחתי	ולא שכחתי	ולא שכחתי	ולא שכחתי	ולא שכחתי.
מלהזכיר שמך	מלהזכיר שמך	לא עברתי	לא עברתי	לא עברתי	לא עברתי –
עליו	עליו	(מלברך	מלברכך ולא	מלברכך ולא	מלברכך, ולא
ומלהזכיר	ומלהזכיר	ומלהזכיר	שכחתי	שכחתי	שכחתי
עליו שמך]	עליו שמך]	עליו שמך]	מלהזכיר שמך	מלהזכיר שמך	מלהזכיר שמך
ומלהזכיר	ומלהזכיר	ומלהזכיר	עליו	עליו	עליו,
שמך עליו]	שמך עליו]	שמך עליו]	עליו	עליו	עליו,
לא שכחתי	ולא קתני	ולא קתני	ולא קתני	מלכותך	ואילו מלכות
מלברך	ולא שכחתי	ולא שכחתי	ולא שכחתי	עליו	לא קתני.
ומלהזכיר	מלהזכיר	מלהזכיר	מלהזכיר	לא קתני	
שמך ומלכותך	שמך ומלכותך	שמך ומלכותך	שמך ומלכותך		
עליו	עליו	עליו	עליו		
		ור' יוחנן אמ'	ור' יוחנן אמ'	ורבי יוחנן –	
		לא עברתי	לא עברתי	תני	
		מלברכך	מלברכך	ולא שכחתי	
		ולא שכחתי	ולא שכחתי	מלהזכיר שמך	
		מלהזכיר שמך	מלהזכיר שמך	ומלכותך עליו	
		ומלכותך עליו	ומלכותך עליו		

אביו מביא מדרש תנאים לדברים כו יג כסיוע לרב. מכיוון שמדרש זה מובא במשנתנו, מעשר שני ה' יא, אין טעם שאביו יצטט את המדרש ממקור אחר. לכן יש להעדיף את הגירסא "דתנן" על פני הגירסא "דתניא", ולאמץ את הנוסח הקרוב ביותר לנוסח הדרשה שבמשנה (שהנוסח שלה זהה

ממילא למקור התנאי היחיד הנוסף שבו נשתמר מדרש זה, ספרי דברים (ג). וזה לשון המשנה, על פי כ"י פרמא:

...לא עברתי ממצוותיך – (ו)לא הפרשתיו ממין על שאינו מינו לא מן התלוש על המחובר ולא מן המחובר על התלוש ולא מן החדש על הישן ולא מן הישן על החדש. ולא שכחתי – לא שכחתי מלברכך ומלהזכיר שמך עליו:

בשלושה מעדי הנוסח של הבבלי – כתבי היד פריז, פירנצה ומינכן – מביא אביי את המקור התנאי בלשון ההצעה "דתנן", והכוונה בבירור למשנה זו, כפי שהיינו מצפים. בשלושת העדים הללו הדרשה על הפסוק מחולקת כפי שמצאנו במשנה, והדרישות לברך ולהזכיר את השם על המעשרות נלמדות שתיהן מן המילים "ולא שכחתי". לעומת זאת, בכ"י אוקספורד ובדפוסים מתעלמים מן הדרשה המקורית על המילים "לא עברתי ממצוותיך" שבמשנה ודורשים את המילים הללו כדי לחייב ברכה, ואת המילים "ולא שכחתי" כדי להחייב הזכרת השם. דומה שגירסה זו יסודה בגרסנים שלא הכירו את המשנה במעשר שני. בדברי אביי המקוריים מובא הפסוק במלואו, אך הדרשה ההלכתית המסובכת על "לא עברתי ממצוותיך" אינה מובאת, וקל להבין כיצד: בהעדר דרשה בסוגיא על המילים "לא עברתי ממצוותיך" נטו גרסנים מאוחרים – אלו האחראים לדברי אביי בכ"י אוקספורד ובדפוסים – לחלק את שתי הדרישות, "לברכך" ו"להזכיר שמך", בין שני הביטויים המקראיים "לא עברתי ממצוותיך" ו"ולא שכחתי". מגיהים שראו שנוסח הדרשה בגירסא זו שונה מזו שבמשנה מעשר שני ה"א, "לא עברתי מלברכך, ולא שכחתי מלהזכיר שמך עליו" במקום "לא עברתי ממצוותיך... ולא שכחתי מלברכך ומלהזכיר שמך עליו", החליפו "דתנן" שבדברי אביי ב"דתניא".¹¹

גירסת כ"י פירנצה לדברי אביי

לאור זאת, נראה ברור שהגירסא המקורית בדברי אביי היא זו שבכ"י פירנצה וכ"י מינכן שבהן מובאת המשנה כלשונה בלשון ההצעה "דתנן". החזרה על "ולא שכחתי" בכתב יד מינכן היא כלשון המשנה בכתב יד פרמא, אך בעדים אחרים של המשנה מצאנו "לא שכחתי" או "ולא שכחתי" פעם אחת בלבד, כגירסת כ"י פירנצה.¹² בכ"י מינכן גם החליפו את סדר שתי המילים האחרונות במובאה מן המשנה, "עליו שמך" במקום "שמך עליו", שיבוש שתוקן בגיליון.

בכתבי היד הללו העיר אביי לאחר נוסח המשנה "ולא קתני [ולא שכחתי] מלהזכיר שמך ומלכותך עליו". בכ"י פריז חלה השמטת הדומות, וסיום דברי אביי בעניין הנוסח שאינו מופיע במשנה הובא במקום הסיום המקורי של המשנה.

בדפוס שונצינו חל שיבוש דומה, אלא שגרסן זה גרס בדברי אביי "ומלכותך עליו לא קתני", ולכן הנוסח הסופי לאחר השמטת הדומות היא "לא עברתי מלברכך ולא שכחתי מלהזכיר שמך

11 מכיוון שיש מתאם מלא בין הגירסא "דתניא" לגירסא המשנה את הדרשה שבמשנה, אין לקבל את הצעתו של י"נ אפשטיין, מבווא לנוסח המשנה (לעיל, סוגיא יט הערה 20), עמ' 818, שהסוגיא שלו היא אחת מאלה שבהן משמשת "דתניא" כהצעה של משנה, במקום "דתנן".

12 לחיעוד מלא ראו משנה זרעים, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ה, כרך ב, עמ' שט.

מלכותך עליו לא קתני, גירסא שאין לה משמעות. אף דפוס ונציה גורס כדפוס שונצינו. מכיוון שנוסח הדפוסים הראשונים משובש בבירור חיפשו מגיהי דפוס וילנה נוסח חלופי, והם הסתמכו על העד היחיד שגירסתו השונה משמעותית מכל השאר, כ"י אוקספורד. גרסן כ"י אוקספורד הפך את ההערה של אביי על לשון המשנה "ולא קתני מלהזכיר שמך ומלכותך עליו", שיש בה משום ביקורת על רבי יוחנן, לתירוץ אליבא דרבי יוחנן: "ורבי יוחנן אמר [תני] מלהזכיר שמך ומלכותך עליו". ברור שאין אלו דברי אביי, אך גרסן זה ביקש לסיים את הסוגיא בתירוץ לקושיית אביי על רבי יוחנן במקום בקושיא מפורשת על רבי יוחנן.

אין ספק שגירסא זו יסודה בפסק ההלכה של רב האי גאון כרבי יוחנן, אף על פי שמסקנת הסוגיא שלנו היא בבירור כרב, ולא כרבי יוחנן. ההתפתחות ההדרגתית של הנוסח ניכרת בדברי הראשונים. בעלי התוספות לא גרסו בסוף הסוגיא תירוץ אליבא דרבי יוחנן, ולכן מקצתם פסקו כרב, בעקבות דברי אביי.¹³ רב האי גאון¹⁴ ורבנו חננאל¹⁵ פסקו כרבי יוחנן למרות קושיית אביי, מבלי שהזכירו שקושיא זו מתורצת בגמרא, ומטעם אחר: הכלל "פוק חזי מאי עמא דבר" (להלן), מה ע"א, סוגיא מז, "רבי טרפון", [2]) הוא הקובע כאן, ולא המסקנא בסוגיא, ומנהגנו להזכיר מלכות בכל ברכה פרט לברכה הסמוכה לחברתה. הרי"ף פוסק כרבי יוחנן מבלי לנמק את דבריו,¹⁶ והרשב"א והריטב"א גרסו שניהם את התירוץ אליבא דרבי יוחנן כבכ"י אוקספורד, אך הזכירו בהקשר זה גם את כלל הפסיקה המוזכר בבבלי ביצה ד ע"ב, רב ורבי יוחנן הלכה כרבי יוחנן.¹⁷ ונראה ברור שהתירוץ נוסף במקצת העדים בעקבות פסק ההלכה הרווח כרבי יוחנן, משום שביקשו לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא. מטעם זה הוסיפו מקצת עדי הנוסח התייחסות לברכת בנימין רעיא אליבא דרבי יוחנן בסוגיא הקודמת, אף שהפוסק שם הוא רב ולא רבי יוחנן, כדי להודיע שהלכה למעשה מי שרוצה לנקוט בנוסח הברכה של בנימין רעיא צריך לומר "ברוך רחמנא מלכא דעלמא מריה דהאי פיתא".¹⁸

ונראה שהמתח בין המנהג הרווח ופסק ההלכה של הגאונים מצד אחד, לבין מסקנת הסוגיא אליבא דאביי מצד שני, הוא שגרם לחילוף השיטות של רב ורבי יוחנן בימי הגאונים, כפי שהוא בא לידי ביטוי בתשובות רב נחשון ורב נטרונאי גאון, ואין כאן לשון קדום מימי הגאונים כטענת וייס וברודי.¹⁹ לפי לשון הגאונים כפי שפירש אותנו ברודי,²⁰ אביי מביא הוכחה ממשנה מעשר שני ה יא לעמדה המחייבת הזכרת מלכות דווקא, ומסקנת הסוגיא תואמת את המנהג הרווח ופסק ההלכה בימי הגאונים.²¹

13 ראו תוספות, תוספות ר"י שירליאון ותוספות הרא"ש, ברכות מ ע"ב, ד"ה אמר אביי. לפי התוספות על הדין פסק ר"י הזקן כרבי יוחנן. בהלכותיו על אתר, סוף סימן כג, מביא הרא"ש את התירוץ אליבא דרבי יוחנן, בנוסח "ורבי יוחנן אמר: תני מלברכך ומלהזכיר שמך ומלכותך עליו".

14 דבריו מובאים בחידושי הרשב"א לברכות מ ע"ב, ד"ה ורבי יוחנן; וראו גם רא"ש שם, סוף סימן כג.

15 רבנו חננאל לברכות מ ע"ב, ד"ה גופא.

16 רי"ף על אתר, דפי הרי"ף כח ע"ב.

17 חידושי הרשב"א וחידושי הריטב"א לברכות מ ע"ב, ד"ה ורבי יוחנן.

18 ראו לעיל, הדיון בסוגיא כו, "מטבע", עיוני הפירוש לפיסקאות [5-6].

19 ראו ציונים לעיל, הערות 3 ו-4.

20 ראו לעיל, עיוני הפירוש לפיסקאות [1-2].

21 בתשובת רב נטרונאי גאון מפורש שהלכה כרב לפי גירסת הגאונים, המחייב הזכרת מלכות. אך רב נחשון גאון פוסק כרבי יוחנן לשיטתו דווקא, ומחייב הזכרת השם ולא מלכות, כנראה על פי הכלל רב ורבי יוחנן הלכה כרבי יוחנן; ראו ציונים לעיל, הערה 3; ברודי (לעיל, הערה 3), עמ' 108 הערה 9.